

תפילה אמתית ותשובה אמתית תגובה למאמרו של דוד הנשקה*

במאמרו רב העניין הרחיב, העמיק ושכלל דוד הנשקה את מה שכתבתי לגבי נושאו ומשמעו של ספר יונה בפירושי לספר, שראה אור בסדרת **מקרא לישראל**¹. ואכן סברתו שמריו של יונה נובע מאמונתו הנחרצת שתשובה מיראה אין שמה תשובה (עמ' 79-82), ובעיקר ההסבר המושגי הרגיש ורב ההשראה שהוא מציע למענהו של ה' לנביא (עמ' 85-88), הם בחינת השלמה אפשרית (ובחלקה אף הכרחית) לתפיסה שלי.

אולם אין אני יכול להסכים לטענתו של המחבר, שחידוד היתר של תפיסתי יש בו כדי לתרום לפתרון סביר יותר של שלוש מבעיות הספר, שלדעתו נותרו פתוחות. ההסבר שלו לתופעה המתמיהה שהמספר דוחה עד לפרק ד' את גילוי המניע של יונה לבריחתו תרשישה (עמ' 83) יכול להצטרף, לדעתי, להסבר שלי. ואילו הפתרונות החלופיים המוצעים לשתי הבעיות האחרות לא שכנעו אותי, וזאת מסיבות פרשניות מובהקות.

א

לגבי הקושי הגדול שבאי-התאמת מזמור התודה לסיטואציה שבה נתון הנביא במעי הדג, מציע המחבר פתרון שהוא אמנם מושך לב, אך מרחיק לכת מעבר לכל סבירות. לפי דעתי, כפי שניסחתי בפירושי (עמ' 55), "אם אמנם אחראי המחבר עצמו לשילוב המזמור בסיפור, אזי חייב המפרש לראות את עיקר המסר של המזמור במה שאין בו. רוצה לומר: יונה מתואר כמי שבחר מתוך אוצר התפילות במזמור תודה ונדירים ולא במזמור חרטה ותשובה, וזאת מתוך כוונה שלא לומר בתפילתו האנוסה יותר ממה שהוא אכן מסוגל לומר. הוא נאלץ להיכנע בפני יתרון כוחו של האל, אך הוא עדיין רחוק מלהכיר בצדקתו, ולפיכך אין הוא אומר אלא את שבחו של האל

* ד' הנשקה, 'למשמעו של ספר יונה', **מגדים** כט, תשנ"ח, עמ' 75-90.
1. הוצאת מאגנס ועם עובד, ירושלים-תל אביב תשנ"ב.

שמוות וחיים ברצונו, והעונה לקוראיו בצרתם". התפילה המינימלית הזאת אכן התקבלה, וה' שחרר את יונה מכלאו בצוותו את הדג להקיא את יונה אל היבשה.

מתוך נקודת מוצא דומה מגיע בעל המאמר לתפיסה חלופית, שזהו עיקרה: "תפילה זו אינה כלל תפילה, כמתבקש בנסיבות הנתונות, אלא מזמור תודה הוא, הלוקח מן הסתם ממתבע שהיה ידוע לצורך זה, בעניינם של טובעי ימים. [...] אמירתו של מזמור לתודה זה בשעה שהנביא נתון בעומק המצולה ובמעיי הדג נראית אפוא כמעשה של התרסה נועזת: יונה אינו מתפלל להצלה, אף אינו מקבל עליו את השליחות; אדרבה, מזמור זה על ישועה שלא אירעה משמש בידו כלעג מריר על התפיסה שבה מרד [רוצה לומר: על התפיסה של מתן לגיטימיות לעבודת ה' מראה ועל מנת לקבל פרס]. כי יונה אינו מבקש רחמים במקום שאינם ראויים, ואינו בא לשחד את אלוהיו בנדרים ובזבחים; אמת הוא מבקש - מאת אלוהים ואדם כאחת. [...] ה' אינו משיב ליונה על תפילתו, שהרי באמת אינה תפילה כלל; אך על ההתרסה שבה מגיב ה' כמידתה: 'וַיֹּאמֶר ה' לְדָג וַיִּקֵּא אֶת יוֹנָה אֶל הַיַּבֵּשָׁה' (ב', יא). לא הנביא אלא הדג הוא הראוי לפנייתו של ה', ותפקידו הוא להקיא את יונה מקרבו אל היבשה. [...] (עמ' 84-85).

הקביעה שתפילת יונה "באמת אינה תפילה כלל" סותרת בעליל את המשמע הפשוט של מילות הכתוב: "וַיִּתְפַּלֵּל יוֹנָה אֶל ה' אֱלֹהָיו מִמְעַי הַדָּגָה" (ב', ב). ואם תמצא לומר שיש לקרוא אותן באורח אירוני (כפי שעולה במובלע משתיקת בעל המאמר לגביהן), תהא זו אירוניה על גבי אירוניה. שכן לא זו בלבד שהוא מציע לנו לקרוא באורח אירוני את מזמור התודה (שלא היינו מוצאים בו שום פסול אמוני אילו קראנוהו בספר תהילים), אלא שהוא סבור, כנראה, שהאירוניה הזאת מתפשטת גם על דבר המספר, אשר נמנע, משום מה, להזהירנו שאין זו תפילה לאמתה (על דרך שאנו מוזהרים לגבי דברי אליהו לנביאי הבעל: "וַיִּהְיֶה בָּהֶם אֱלֹהִי" [מל"א י"ח, כז]). האירוניזציה היא, כידוע, כלי פרשני רב עצמה המאפשר לעקור כל כתוב - כולל עשרת הדיברות - ממשמעו ולהעמידו על היפוכו. לכן מוטלת על המפרש החובה להשתמש בו במשנה זהירות. ומה שיכול אולי להיות סביר לגבי המזמור גופו בנסיבות אמירתו, נראה לגמרי לא סביר לגבי האפיון הברור של כוונת הנביא - "וַיִּתְפַּלֵּל יוֹנָה".

הטענה שה' אינו נענה לתפילה (ומכאן ראייה עקיפה שהיא אכן מדומה), באשר הוא פונה לדג ולא לנביא, מתעלמת מדרכם של המספרים המקראיים לדג על שלבי ביניים, ותחת לומר בפירוש שהתפילה שבה מדובר נענתה (כמו שאכן נאמר על תפילת שמואל "וַיַּעֲנֶהוּ ה'" [שמ"א ז', ט]), הריהם עוברים במישרין לתיאור ההיענות עצמה. כך מסופר על אליהו שהתפלל בכרמל "עֲנֵנִי ה' עֲנֵנִי...", ומיד לאחר מכן כתוב: "וַתִּפֹּל אֵשׁ ה' וַתֹּאכַל אֶת הָעֵלֶה..." (מל"א י"ח, לז-לח). וכך מסופר בעקבות תחינתו

של ירמיהו לפני המלך צדקיהו: "וְאֵל תִּשְׁבְּנִי בֵּית יְהוֹנָתָן הַסֹּפֵר וְלֹא אָמוֹת שָׁם" שהמלך נענה לו בכך שמילא את מבוקשו - "וַיִּצְוֶה הַמֶּלֶךְ צְדָקְיָהוּ וַיִּפְקְדוּ אֶת יְרֵמְיָהוּ בְּחֶצֶר הַמְּטָרָה וַנִּתֵּן לוֹ כֶּכֶר לֶחֶם לַיּוֹם..." (ירמיהו ל"ז, כ-כא). וכך מסופר כאן שתפילתו - יהא משקלה בעיניו ובעינינו כאשר יהיה - נענתה בכך שה' ציווה את הדג להקיא אל היבשה.

יתרה מזו: ליונה שבספינה - שנרדם בשעת הסערה הנוראה ושומר למלחים בשלווה סטואית "שְׂאוּנִי וְהִטִּילְנִי אֶל הַיָּם וַיִּשְׁתַּק הַיָּם מֵעֲלֵיכֶם" (א', יב) - אפשר ואפשר לייחס אדישות מופגנת כלפי המוות. לא כך ליונה שניצל מטביעה על ידי הדג הגדול, והלכוד במעיו זה שלושה ימים ושלושה לילות. שכן מכוח הצירוף של ההצלה והלכידה התברר לו למעלה מכל ספק הן שאופציית הטביעה נשללה ממנו, והן שהוא לא ייחלץ מכלאו מבלי לפנות אל ה'. בנסיבות אלה התרסה כלפי שמיא היא חסרת כל תוחלת, ואילו תפילה - ואפילו מינימאלית - היא המוצא היחיד ממצב של לא-חיים-ולא-מוות שפשוט אי-אפשר להיות אדיש כלפיו. ושוב: חזקה על ההיענות שהיא הולמת את התפילה, ומשחרורו של יונה ממעי הדג - ואפילו באמצעות הקאה שאולי פוגעת בכבודו - אנו יודעים מה ביקש בתפילתו.

ב

ומכאן לבעיה השנייה: המשמע הסתום של "מִשְׁתִּים עֲשֶׂרָה רְבוּ אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדָע בֵּין יָמֵינוּ לְשִׁמְאֵלוֹ" (ד', יא). שם העצם הקיבוצי 'אדם', כאשר הוא מנוגד ל'בהמה' (כמו כאן), מורה על אוכלוסייה שלמה (כגון יהושע י"א, יד; ירמיהו ל"ב, מג) וקשה להסב אותו על חלק ממנה. מסיבה זאת, כנראה, שולל בעל המאמר את האפשרות שהצעתו בפירושי (בעקבות מפרשים רבים), שהכוונה לילדים שעדיין אינם יודעים להבחין בין טוב ורע (דוגמת הצעירים שלא היו שותפים לחטא הוריהם בפרשת המרגלים: "וּבְנֵיכֶם אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ הַיּוֹם טוֹב וָרָע הֵמָּה יָבֹאוּ שָׁמָּה" [דברים א', לט]), ושהיו נספים בהפיכתה של נינוה ביחד עם הבהמה הרבה, אלמלי חזרו הוריהם בתשובה. תחת זאת הוא מציע להבין את האפיון "אֲשֶׁר לֹא יָדָע בֵּין יָמֵינוּ לְשִׁמְאֵלוֹ" באופן מטפורי - מכיוון שאנשי נינוה חזרו בתשובה מיראה ולא מאהבה, היציבות של תשובתם זו (תהא כנה ככל שתהא) מוטלת בספק גדול, ובכך הם משולים לילדים: "האדם שבנינוה אכן אינו יודע בין ימינו לשמאלו, בדומה לבהמה הרבה; לא מפני שבטף מדובר, אלא משום שמנקודת ההסתכלות של יונה ושל הנצח, בני האדם מתנהגים אף בבגרותם כילדים. אלא שילדים אלה בניו של ה' הם" (עמ' 88). דין זה חל, לדעת בעל המאמר, גם על אנשי הספינה, אשר זעקתם איש אל אלוהיו לא הייתה אלא אמצעי של הצלה, ויראתם הגדולה את ה' לא הייתה אלא פועל יוצא של

הצלתם: "המלחים התמימים, כמוהם כאנשי נינוה, אינם יודעים אפוא בין ימינם לשמאלם; כל מעשיהם מקרינים יושר וכנות - של ילדים" (עמ' 82).

נפתח באנשי הספינה. האומנם אפשר לומר עליהם באיזה מובן שהוא שמבחינה דתית-מוסרית הם 'אינם יודעים בין ימינם לשמאלם'? לא זו בלבד שהם בעלי רגישות דתית, הזועקים לאלוהיהם בשעת הסכנה, אלא שהם בעלי רגישות מוסרית, הממאנים להינצל במחיר חייו של יונה ותחת זאת הם חותרים בכל יכולתם להשיב את האנייה אל היבשה. ובנוסף לשתי אלה הם גם יראי חטא מובהקים, אשר בטרם יטילו את יונה באין בררה אל הים הריהם קוראים אל ה' ומבקשים ששפיכת דמו הנקי לא תיחשב להם לעוון. שום צל לא מוטל גם על יציבותה של יראתם הגדולה את ה', ואדרבה ממד העתיד מוכנס לסיפור באמצעות האמירה "וַיִּדְרוּ נְדָרִים" (א', טז), שמשמעה - שהם מודעים לכך שהכרת הטובה שלהם חייבת להימשך גם כאשר תחלוף הסכנה. ואין בסיפור (לפי פשוטו) שום רמז שהם לא קיימו את נדריהם. אכן יראת השמים שלהם היא מחמת אימת המוות (כפי שהם מעידים על עצמם בתפילתם "אֵל נָא נֹאבְדָהּ" [פס' יד]), אך ספק רב אם אפילו יונה היה מאפיין אותה כ"לדותית", ובוודאי שה' לא היה אומר עליה (מכללא ובדיבור של 'לשיטתך') שהיא לוקה באי-הבחנה בין טוב ורע.

הוא הדין לגבי אנשי נינוה, שעליהם מוסב מענהו של ה' בבירור. גם לדעתי המרי המחודש של יונה לנוכח חנינת החוטאים נסב על שאלת היציבות המפוקפקת של תשובתם (ראה פירושי ל"עַד אֲשֶׁר יִרְאֶה מֶה יִהְיֶה בְעִיר" [ד', ה]). ברם מכך אי-אפשר להסיק שה' אכן מאשר שתשובתם הייתה "לדותית", כאשר מסופר בפרק ג' שהם הבינו מדעתם שלא די בצום, לבישת שק ותפילה, ושדרושה גם עזיבת הרוע ותיקון ממשי של העוול: "וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ מִדְּרָכּוֹ הֲרַעָה וּמִן הַחֶמֶס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם" (ג', ח). ואל יהא הישג זה קל בעינינו (אפילו כאשר שורשו בפחד מעונש), שכן קביעת ישעיהו "ז-נ"ח כהפטרת שחרית של יום כיפור מעידה שלא רק קהל שומעיו של הנביא, אלא גם קהל המתפללים בבית הכנסת, זקוק לתזכורת רבת עצמה לכך שעינוי נפש והשפלה עצמית שאינם מלווים במעשים של צדק וגמילות חסדים הם בגדר של תשובה מדומה: "הֵן לְרִיב וּמִצָּה תְּצוּמוּ וּלְהַכּוֹת בְּאֲגָרֶף רֶשַׁע לֹא תְּצוּמוּ כִּיּוֹם לְהִשְׁמִיעַ בְּמִרוֹם קוֹלְכֶם. הֲכִזָּה יִהְיֶה צוֹם אֲבַחְרֶהוּ יוֹם עֲנוּת אָדָם נִפְשׁוֹ הֲלֹכֶף כְּאֲגַמֵּן רֹאשׁוֹ וְשֶׁק וְאֶפֶר יִצִּיעַ הַלְזָה תִּקְרָא צוֹם וַיּוֹם רְצוֹן לֵה'. הֲלוֹא זֶה צוֹם אֲבַחְרֶהוּ פִּתַח חֲרָצְבוֹת רֶשַׁע [מילה נרדפת ל"חמס" שבתשובת נינוה], הֲתֵר אֲגַדּוֹת מוֹטָה וְשִׁלַח רְצוּצִים חֲפְשִׁים וְכָל מוֹטָה תִּנְתְּקוּ. הֲלוֹא פָּרַס לְרַעֵב לַחֲמֶךָ וְעִנִּיִּים מְרוֹדִים תִּבְיֵא בֵּית כִּי תִרְאֶה עָרֹם וְכִסִּיתוֹ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם" (נ"ח, ד-ז). יתרה מזו, לא זו בלבד שתשובת אנשי נינוה תואמת בעיקרה את דרישותיו אלה של הנביא, אלא שהוא עצמו איננו רואה כל פגם בתשובה שלמה שהמניע שלה הוא קבלת שכר, שכן

דבר זה עצמו הוא מבטיח בהמשך דבריו: "אז יבקע כשחר אורך וארכתך מהרה תצמח והלך לפניך צדקך כבוד ה' יאספך. אז תקרא וה' יענה תשוב ויאמר הנני - אם תסיר מתוך מוטה שלח אצבע ודבר און. ותפק לרעב נפשך ונפש יענה תשביע וזרח בחדשך אורך ואפלתך כצהרים. ונחך ה' תמיד והשביע בצחצחות נפשך ועצמתך יחליע והיית כגן רוה וכמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו..." (שם, ח-יא).

אמור מעתה: על אף הקושי שבמתח שבין הביטוי הכוללני "אדם" ומשפט הזיקה המצמצם "אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו" אין כמדומה מנוס מלהסב את דבר ה' על אלה שבאמת לא ידעו בין ימינם לשמאלם, ואכן לא חטאו, אך כמו הבהמות (ג), ז) שותפו בעינויי התשובה (ג, ה) באשר גורלם כרוך בגורלה של העיר. בבוא ה' ללמד את יונה (ואותנו) שהוא אוהב את ברואיו ושרחמיו שפוכים על כל מעשיו, אין הוא מתכחש לכך שאנשי נינוה אכן היטיבו לדעת בין ימינם לשמאלם, ושתשובתם אפשרה, כביכול, לאל, שיונה הטיב לתארו כ"חונן ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה" (ד, ב), לעשות את אשר אכן רצה מעיקרא - לחוס על העיר הגדולה וכל אשר בה.